

УДК: 342.4(477)

Петро Чернописький,
аспірант кафедри загальноправових
дисциплін Харківського національного
університету внутрішніх справ

КОНСТИТУЦІЙНА РЕФОРМА ЯК ПРОЯВ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ІНЖЕНЕРІЇ НА ПРАКТИЦІ ОКРЕМОЇ ДЕРЖАВИ

Визначено правову природу конституційної реформи, розкрито її сутність через аналіз співвідношення конституційної реформи і такого правового явища, як конституційна інженерія.

Ключові слова: Конституція, реформа, конституційна реформа, конституційний процес, конституційна інженерія.

Чернописский П.

Конституционная реформа как проявление конституционной инженерии на практике отдельного государства

Определено правовую природу и понятие конституционной реформы, раскрыто ее сущность через анализ соотношения конституционной реформы и такого правового явления, как конституционная инженерия.

Ключевые слова: конституция, реформа, конституционная реформа, конституционный процесс, конституционная инженерия.

Chornopyskyi P.

Constitutional reform as the demonstration of constitutional engineering in the practice of an individual state.

This article is defining the legal nature and the notion of constitutional reform, revealing its essence by analyzing the correlation of the constitutional reform and such legal phenomenon as constitutional engineering.

Keywords: constitution, reform, constitutional reform, constitutional process, constitutional engineering.

Постановка проблеми. Розпочаті в Україні нові демократичні процеси, пов'язані з євроінтеграцією, визначили для нашої країни важливі пріоритетні завдання щодо удосконалення національної правової системи, приведення правової бази України до вироблених європейською спільнотою стандартів. В основі цих процесів має бути, перш за все, реформа вітчизняного Основного Закону, який виходячи з своєї правової природи виступає юридичною і політичною базою всієї системи чинного законодавства, має формулювати основні засади розвитку суспільства і держави, бути виявом реальної національної згоди, консенсусу соціально-політичних сил та інститутів.

Стан дослідження. У зв'язку з цим, виникають запитання: а що таке реформа, що таке конституційна реформа, яка правова природа цих явища? Слід сказати, що дослідженням конституційної реформи займалися такі вітчизняні та зарубіжні науковці, як Н. В. Агафонова, М. О. Баймуратов, О. Бориславська, Л. В. Бутько, Ю. О. Волошин, В. П. Горбатенко, Т. І. Грицкевич, А. М. Колодій, А. Р. Крусян, О. В. Марцеляк, В. Сухонос, В. М. Шаповал, Ю. С. Шемшученко та ін. В той же час єдиної думки у цих науковців щодо розуміння цього правового феномену немає. Тому метою нашого дослідження є аналіз різних наукових онтологічних підходів щодо розуміння конституційної реформи і розкриття її аксіологічної сутності крізь призму конституційної інженерії.

Виклад основного матеріалу. У соціальній філософії поняття «реформа» тлумачиться як спосіб перетворення суспільних відносин, інститутів, структури і функцій об'єктів підсистем суспільства, здійснюваний суб'єктом влади на основі спеціалізованого під об'єкт механізму реформування [1, с. 12].

В основному виходячи з такого її розуміння, автори Українського радянського енциклопедичного словника писали, що реформа (від лат. *reformo* – перетворювати) – перетворення, зміни, нововведення, які не знищують основ існуючої структури. Реформа соціальна – політичні перетворення, зміни, що здійснюються виробництвом без порушення засад суспільного і державного ладу. В антагоністичному суспільстві реформа ставить метою недопущення усунення від влади пануючого класу. В умовах соціалізму – засіб удосконалення різноманітних сфер суспільного життя [2, с. 65]. Приблизно таке ж трактування реформи давали укладачі «Юридичного словника» 1974 р.: «Реформа (від лат. *reformo* – перетворюю) – перетворення, зміна, нововведення» [3, с. 676]. Як зазначається, уже в сучасному «Словнику української мови» термін «реформа» тлумачиться як перетворення, зміна нововведення в будь-якій сфері суспільного життя

© Петро Чернописький, 2017

[4, с. 1218]. В «Юридичній енциклопедії» стверджується: «Реформа (від лат. *reformare* перетворювати; англ. *reform*; фр. *reform*) – здійснювані державою перетворення, зміни, перебудова якої-небудь сторони суспільного життя» [5, с. 392].

В «Українській Юридичній» енциклопедії уже стверджується, що термін «реформа» (франц. *reform*, від лат. *reformare* – перетворювати, поліпшувати) – процес кардинальних, часто тривалих за часом перетворень відповідних сторін суспільного життя, державно-правових інститутів, окремих структур тощо. Реформи, як правило, змінюють і модернізують форму та зміст відповідних суспільних відносин, не порушуючи при цьому їхніх принципів засад. Цим вони відрізняються від революцій, у ході яких характер перетворень є швидкоплинним і руйнівним для певної системи. Успіх реформ значною мірою залежить від їх системності й наукової обґрунтованості. Це стосується усіх нововведень, у т. ч. в галузі держави і права [6, с. 303].

Таким чином, як бачимо у змісті терміну «реформа», превалює діяльнісний, трансформаційний аспект і при цьому вважається, що реформи зумовлюються суспільно-політичними (рідше – політико-юридичними) чинниками, такими, як зміна співвідношення політичних сил, засад суспільно-політичного устрою держави, її конституційного ладу, розвиток економічних відносин, державно-інтеграційні процеси тощо.

В рамках цих визначень формується і поняття конституційної реформи. Українська вчена-конституціоналіст О. Бориславська вважає, що цей процес включає сукупність політико-правових та організаційних заходів, спрямованих на прийняття нової чи якісної зміну діючої Конституції за визначеними юридичними процедурами [7, с. 48].

Російський науковець Л. В. Бутько конституційну реформу визначає як «найважливіше державно-правове явище, що являє собою сукупність правових та політичних заходів, які проводяться з метою якісної зміни чинного або прийняття нового основного закону країни, і на його основі поступового оновлення всього законодавства держави» [8, с. 6–7]. А українська вчена Н. В. Агафонова пише, що головне призначення конституційної реформи полягає у вирішенні (знятті) суперечностей між потребами розвитку суспільства та можливостями, заданими в рамках основного закону держави. У загальному розумінні мета конституційної реформи – це запланований (очікуваний) результат реформування Конституції, що відображає прагнення і цінності суспільства, які задекларовані, але не забезпечені конституційно-правовим механізмом або нові, відтворені у конституційному проекті цінності суспільства, програми його розвитку, конкретні цілі [9, с. 31–32, 44].

У юридичній енциклопедичній літературі з приводу поняття і сутності конституційної реформи висловлюється підхід, відповідно до якого її слід розглядати у двох аспектах: 1) конституційна реформа являє собою перегляд Конституції та прийняття її в новій редакції (ревізія Конституції); 2) у деяких державах конституційна реформа – це внесення серйозних поправок до конституції [10, с. 444].

Укладачі «Словника з конституційного права» пишуть, що конституційна реформа – це зміни, що вносяться в Основний Закон під впливом різноманітних факторів, частіше всього, в результаті зміни співвідношення політичних сил. Можливі зміни чисто технічного характеру, з якими погоджуються більшість або всі політичні партії, фракції, які представлені в органі, що має право вносити поправки в конституцію [11, с. 425].

Ю. О. Волошин і О. М. Пересада розглядають конституційно-правову реформу в якості найважливішого державно-правового явища, що являє собою сукупність правових, організаційних і політичних заходів, які проводяться з метою якісної зміни чинного або прийняття нового Основного Закону держави і на його основі поступового оновлення всього законодавства в державі і самої держави [12, с. 7]. А. Р. Крусян характеризує конституційну реформу в Україні в більш широкому сенсі як «політико-правовий процес поетапного перетворення конституційного законодавства (зі зміною тексту Конституції), розвитку конституційних правовідносин та конституційної правосвідомості, створення системи забезпечення (охорони) конституційного правопорядку з метою формування сучасного українського конституціоналізму» [13].

С. В. Ківалова вважає, що конституційна реформа за своєю природою є шляхом еволюційних перетворень, що передбачають конституційну новелізацію та модернізацію, тобто пристосування конституційних постулатів до орієнтирів суспільства, які на відміну від стратегічних пріоритетів, можуть стрімко змінюватися. Але ця новелізація не завжди потребує нового тексту Конституції (нової її редакції). Більш безпечним для процесів конституціоналізації державного та суспільного життя, стабільності правопорядку є часткові зміни конституційних приписів або «мовчазне перетворення» Конституції без змін її тексту [14, с. 43].

Таким чином, можемо зробити висновок, що однією з засадничих рис конституційної реформи є зміна чинного або прийняття нового Основного Закону держави. І цим конституційна реформа тісно пов'язується з конституційним процесом, під яким в юридичній науці розуміють регламентовану нормативно-правовими актами різної юридичної сили систему логічно послідовних дій та заходів, що здійснюються стосовно розробки, внесення змін та доповнень, набуття чинності Конституцією та конституційним законодавством з метою втілення у суспільне життя справжнього конституціоналізму [15, с. 114–115]; загальний процес розвитку «цивілізованих» держав і розвиток конституціоналізму в окремій країні; процес втілення у правову дійсність положень політико-правової теорії конституціоналізму; форму існування конституційного законодавства, діяльності вищих органів державної влади; процес розвитку та вдосконалення всіх конституційно-правових інститутів у конкретному суспільстві; як універсальне правове поняття, яке відображає динаміку розвитку конституційних відносин у різних сферах правозастосування, в тому числі й у галузевій (конституційно-правовій) охоронній сфері [16, с. 5]; послідовний, історично зумовлений процес формування українського конституціоналізму, що становить собою триваючу конституційну реформу [17, с. 190]; юридичний процес, важливий елемент системи конституційного права, який є засобом вироблення та формою реалізації закріплених у конституційному праві моделей розвитку держави і суспільства в реальні правовідносини на підставі відповідних процедур, що забезпечує досягнення юридично значущого результату – конституційного ідеалу [18, с. 56].

Доволі розгорнуто конституційний процес трактується в «Енциклопедичному юридичному словнику», де під ним розуміється: 1) в широкому значенні вся діяльність вищих органів державної влади, яка відбувається в формах, встановлених нормами конституційного права, а також процес розвитку і удосконалення всіх конституційно-правових інститутів в конкретному суспільстві або у світі загалом; 2) у вузькому значенні – врегульована процесуальними нормами конституційного права діяльність конституційних судів і квазісудових органів конституційного контролю з розгляду і вирішення конституційно-правових спорів і справ про конституційні правопорушення [19, с. 43].

Виділяють і в науковій літературі широке і вузьке розуміння конституційного процесу. Конституційний процес у широкому розумінні пов'язують загалом із діяльністю вищих органів державної влади, яка відбувається у формах, встановлених нормами конституційного права, процесом розвитку і удосконалення всіх конституційно-правових інститутів в конкретному суспільстві або у світі [20, с. 7], або ж трактують його як «процес реалізації норм Конституції, конституційних та інших законів, які регламентують процедури різних інститутів конституційного права (права і свободи громадян, форма держави, державна влада, місцеве самоврядування та ін.) суб'єктами конституційного права». У вузькому значенні під конституційним процесом розуміють систему правових норм і процедур, які регулюють порядок підготовки, розробки, прийняття та вступу в силу Конституції (Основного Закону), зміну, перегляд та припинення дії Конституції, а також забезпечення функціонування основних конституційних інститутів» [21, с. 186–187] чи врегульовану процесуальними нормами конституційного права діяльність конституційних судів і квазісудових органів конституційного контролю за розглядом і вирішенням конституційно-правових спорів і справ про конституційні правопорушення [22].

Доволі цікаво визначає конституційний процес український науковець Х. Приходько, яка аналізує його за сутністю, змістом і формою. За суттю, на її думку, конституційний процес являє собою системну сукупність юридико-процесуальних технологій, соціально-юридичних механізмів створення та реалізації Конституції України та закріплених нею демократичних принципів суб'єктами конституційного права. За змістом конституційний процес – це система елементів (складових), властивостей, процесуальних форм і процедур, опосередкованих його видами, зокрема, правореалізаційним (у суб'єктивному значенні) процесом; муніципальним та регіональним процесами; а також особливою формою – конституційним установчим (статутарним) процесом. За формою – це система конституційно-процесуальних форм і конституційних процедур реалізації конституційної правосуб'єктності, регламентованих конституційним процесуальним законодавством [23, с. 5–6].

Доволі поширеною в науковій літературі є позиція, відповідно до якої конституційний процес пов'язується з внесенням змін до конституції. Так, В. В. Бородін пише, що конституційний процес – це система правових норм і процедур, які регулюють порядок підготовки, розробки, прийняття і набуття чинності Конституції (Основного Закону), змін, перегляду і припинення дії Конституції, а також забезпечення ефективного функціонування основних конституційних інститутів протягом всього строку дії конституції [24, с. 14]. Цю точку зору підтримує і Н. М. Пархоменко, яка зазначає, що конституційний процес – система правових норм і процедур, які регулюють порядок підготовки, розробки, прийняття та вступу в силу Кон-

ституції (Основного Закону), зміну, перегляд та припинення дії Конституції, а також забезпечення функціонування основних конституційних інститутів [21, с. 186].

Натомість Н. В. Агафонова стверджує: «Розуміння конституційного процесу в контексті внесення змін до Конституції, поза сумнівом, має свої підстави. Як уже зазначалось, конституційна теорія і практика знає різні форми (найменування) внесення змін до основних законів: власне конституційна реформа, конституційна модернізація, ревізія, перегляд Конституції, припинення дії Конституції, прийняття нової Конституції тощо. Незважаючи на можливі варіанти розрізнення таких форм перетворення Конституції в конституційній доктрині, принаймні залежно від їх обсягу, (масштабності і глибини) подібні процеси завжди реалізуються як реформи. Це дає нам підстави характеризувати динаміку трансформації основних законів узагальнюючим поняттям «конституційний реформаційний процес». Ми вважаємо, що з точки зору термінологічної чистоти, вимог до юридичної термінології цей термін є надто загальним, він не вказує на зміст конституційної діяльності, особливості форми, власне, перетворення. Натомість, якщо ведемо мову про конституційний реформаційний процес, є зрозумілим, по-перше, зв'язок цього процесу з Конституцією; по-друге, зміст цього процесу – реформування; по-третє, специфіка динаміки перетворення – процес» [9, с. 227–228].

Можна погодитися і з цим підходом. Однак, на нашу думку, коли ми говоримо про конституційну реформу, то доцільніше, щоб підкреслити її природу, використовувати термін «конституційна інженерія».

В словниковій літературі зазначається, що етимологічно слово «інженерія» визначається як: 1) творча технічна діяльність; 2) конструювання нових, не існуючих в природі органічних одиниць [25, с. 247]. В літературі пишуть, що термін «інженерія» походить від французького «ingenierie», що увійшло в українську мову через російську – «инженерия» або польську – «inżynieria», який відповідно є похідним від старофранцузького терміну «engigneor», що означає конструктор військових машин. Англійські слова «engineering» та «engineer», хоча і подібні за звучанням, мають інше походження. Більше того, вони походять не від слова «engine» (машина), як можна було б припустити, а від латинського терміна «ingeniosus» – освічена, талановита людина [26, с. 8–9].

В науці термін «інженерія», точніше «соціальна інженерія», вперше був використаний Р. Паундом в його роботі «Вступ до філософії права» (1922 р.). І сьогодні цей термін використовується здебільшого для позначення сукупності підходів прикладних соціальних наук, які орієнтовані на цілеспрямовану зміну організаційних структур, що визначають людську поведінку та забезпечують контроль за нею [27]; а також для позначення комплексного підходу до вивчення та зміни соціальної реальності, заснованого на використанні інженерного підходу та наукомістких технологій [28], або ж під цим терміном розуміють область знань, практичних дій, орієнтованих на створення та обслуговування соціальних систем, які є цілеспрямованими, такими, що виникають та функціонують на базі спільної діяльності людей, які переслідують спільні цілі та інтереси [28].

Водночас поряд з терміном «соціальна інженерія» в науці з'явилися такі терміни, як «поведінкова інженерія» [29], «політична інженерія», «виборча інженерія», «електоральна інженерія» [26, с. 12–14]. Зустрічається в зарубіжній юридичній науці поняття «конституційна інженерія», під якою розуміють Конституцію як структуру, що планується та створюється на основі стимулів [30, с. 9], або ж стверджується, що за допомогою методів конституційної інженерії вирішуються завдання трансформації політико-правової системи, вони забезпечують еволюційне та поступове перетворення існуючих конституційних інститутів для створення нового конституційного порядку, якщо воно ґрунтується на конструктивному підході до модифікації існуючих конституційних інститутів [31]. К. Гагаєва стоїть на позиції, що термін «конституційна інженерія» використовується у значенні правової діяльності, що здійснюється спеціалізованою в галузі конституційного законодавства європейських держав установою та спрямовується на приведення конституційного законодавства держав у відповідність зі змістом європейської конституційної спадщини. При цьому вона виокремлює такі ознаки конституційної інженерії: здійснення професійним суб'єктом, наприклад, Європейською комісією Ради Європи за демократію через право, що складається з експертів в галузі конституційного права, та володіє високим авторитетом в галузі розвитку конституційних цінностей, що йменуються європейською конституційною спадщиною, що відповідно є продуктом тривалого вивчення конституційного законодавства на засадах добровільності та рекомендаційного характеру, конституційна інженерія не зазіхає на конституційну автономію та суверенітет держав; охоплення всіх областей конституційного законодавства [32, с. 9, 11–12, 22].

Продовжуючи цей підхід відзначимо, що конституційна реформа в будь-якій демократичній державі спрямована на впровадження у вітчизняну практику державотворення вироблених міжнародною прак-

тикою стандартів у галузі конституціоналізму, приведення змісту Основного Закону і конституційного законодавства держави у відповідність зі змістом світовою конституційною спадщиною і якщо конституційну інженерію розглядати як діяльність з цілеспрямованого конструювання елементів конституційно-правової системи та конституційно-правових моделей поведінки, то конституційну реформу можна вважати видовим проявом конституційної інженерії на практиці окремої держави.

Взагалі слід відзначити, що конституційна реформа – це складне, багатоаспектне правове явище, яке характеризується як у зарубіжній, так і в національній практиці державотворення різносторонністю та багатоманітністю.

Дослідники до основних ознак конституційної реформи відносять: поетапність проведення; системність конституційних перетворень, що здійснюються у процесі реформування; повне або часткове перетворення Конституції та конституційного законодавства; динаміка конституційних правовідносин; формування конституційної правосвідомості, передусім спрямованої на сприйняття (масове та індивідуальне) здійснюваних конституційних перетворень як об'єктивно-корисної необхідності; створення функціонального механізму забезпечення і захисту конституційного правопорядку і конституційної законності; інтеграція конституційного законодавства і конституційних реалій у систему сучасного конституціоналізму [33, с. 123].

На нашу думку, в розвинутій демократичній країні конституційна реформа характеризується такими рисами:

- 1) вона спрямована на повне або часткове оновлення чинного Основного Закону, створення ефективних конституційно-правових інститутів;
- 2) пов'язана з об'єктивною необхідністю модернізації державного і суспільного життя і являю собою комплекс заходів направлених на вирішення нагальних проблем державотворення і легітимацію політичного режиму;
- 3) підпорядкована забезпеченню інтересів людини, розвитку суспільства і держави на демократичних засадах;
- 4) спрямована на адаптацію конституційного порядку до нових суспільно-політичних реалій і оновлення поточного національного законодавства;
- 5) являє собою видовий прояв конституційної інженерії та подальший розвиток конституціоналізму, який ґрунтується на вироблених світовою спільнотою засадах;
- 6) сприяє розвитку нових конституційно-правових відносин та конституційної правосвідомості населення.

Взагалі конституційна реформа є стрижнем та правовою основою якісних змін суспільного і державного життя. Тому часто в літературі зазначається, що вона передбачає прогресивні політичні перетворення, проявляється в модернізації політичної системи суспільства, в політичних відносинах, тобто в реформуванні політичної системи і передбачає перетворення, зміну, переустрій політичного життя суспільства (відносин, порядків, інститутів, установ), що здійснюється без зміни основ існуючого конституційного ладу. Таким чином, акцент робиться на політичній складовій конституційної реформи. Проте, на наш погляд, буде правильніше наголосувати і на правовій складовій конституційної реформи, зазначивши, що така реформа передбачає еволюційний розвиток суспільства, та його політичних і неполітичних інститутів влади. Вона спрямована на закладення за допомогою визначених у Конституції юридичних засобів правових основ системних перетворень, ефективного реформування держави і суспільства, їх основних функцій, удосконалення конституційних засад взаємовідносин держави із суспільством та окремими індивідами з метою вирішення нагальних проблем державотворення шляхом оновлення Конституції і конституційного законодавства. Таке оновлення підпорядковане забезпеченню інтересів суспільства, меті розвитку суспільства і держави. Його завданнями виступають подальша демократизація правового статусу людини і громадянина, модернізація засад правового порядку, організації та діяльності органів державної влади, удосконалення принципів, завдань, цілей правового регулювання суспільних відносин, а також зумовлені цим зміни до інших положень законів і підзаконних нормативно-правових актів задля досягнення якісно нового конституційно-правового режиму.

Таким чином, можемо сказати, що **конституційна реформа** – це зумовлене потребами суспільства і держави політико-правове явище, що являє собою сукупність правових, організаційних і політичних заходів, які передбачають конституційну новелізацію та модернізацію з метою якісної зміни чинного або прийняття нового Основного Закону держави в межах параметрів конституційного процесу і на цій основі конституційну модифікацію організації держави і суспільства, поступове оновлення законодавства в державі, відповідно до вироблених світовою спільнотою конституційних стандартів і цінностей.

Список використаної літератури

1. Грицкевич Т. И. Реформационный процесс как субъектно-объектное взаимодействие : дисс. докт. филол. наук: 09.00.11 / Татьяна Игоревна Грицкевич. – Новосибирск, 2011. – 466 с.
2. Украинский советский энциклопедический словарь: в 3-х т. Т. 3 / Редкол.: А. В. Кудрицкий (ответ. ред.) [и др.] – К. : Глав. ред. УСЭ, 1989. – 772 с.
3. Юридичний словник / за ред. Б. М. Бабія, В. М. Корецького, В. В. Цветкова. – К. : Головна ред. УРЕ АН УРСР, 1974. – 846 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
5. Тихомирова Л. В. Юридическая энциклопедия / под ред. М. Ю. Тихомирова. – М. : Изд-ние г-на Тихомирова М.Ю., 1998. – 560 с.
6. Горбатенко В. П. Реформа / В. П. Горбатенко // Юридична енциклопедія. – Т. 5. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана. – 2003. – 403 с.
7. Бориславська О. Конституційна реформа як шлях формування в Україні конституційної системи обмеженого правління (на основі досвіду європейської моделі конституціоналізму) / О. Бориславська // Право України. – 2014. – № 7. – С. 47–54.
8. Бутько Л. В. Конституційна реформа: теоретико-правовий аналіз : дисс. докт. юрид. наук : 12.00.02 / Л. В. Бутько. – СПб., 1998. – 426 с.
9. Агафонова Н. В. Конституційна реформа в Україні: поняття, інституційний механізм та забезпечення ефективності: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – К., 2017. – 405 с.
10. Юридическая энциклопедия / отв. ред. Б. Н. Топорин. – М. : Юристъ, 2001. – 1272 с.
11. Конституционное право: словарь / отв. ред. В. В. Маклаков. – М. : Юристъ, 2001. – 560 с.
12. Волошин Ю. О. Конституційна реформа та модернізація в сучасній державі в умовах європейської інтеграції: проблеми теорії і практики : моногр. / Ю. О. Волошин, О. М. Пересада. – Одеса : Фенікс, 2013. – 208 с.
13. Крусян А. Р. Науково-практична парадигма конституційних перетворень в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.apdr.in.ua/v62/99.pdf>.
14. Ківалов С. В. Межі та процедура конституційних перетворень в Україні / Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 2 (7). – С. 41–48.
15. Колодій А. Конституційний процес та сучасна конституційна реформа в Україні: етапи розвитку / А. Колодій // Право України. – 2012. – № 8. – С. 114–122.
16. Куненко І. С. Конституційний процес в Україні: актуальні питання правового забезпечення : автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.02 / Ірина Сергіївна Куненко. – К., 2011. – 17 с.
17. Сухонос В. Конституційна реформа в Україні / В. Сухонос // Право України. – 2014. – № 7. – С. 186–198.
18. Кюян І. Конституційний процес як засіб забезпечення суверенітету в Україні / І. Кюян // Право України. – 2014. – № 7. – С. 55–63.
19. Энциклопедический юридический словарь / Под общ. ред. В. Е. Крутских. – [2-е изд.] – М. : ИНФРА-М, 1998. – 368 с.
20. Саликов В. С. Конституционный процесс как элемент процесса развития государства и права отдельной страны / В. С. Саликов // Конституционное и муниципальное право. – 2009. – № 6. – С. 7–13.
21. Пархоменко Н. М. Конституційний процес у країнах пострадянського простору: історія становлення і сучасний стан / Н. М. Пархоменко // Правова держава. – 2015. – Вип. 26. – С. 186–194.
22. Большой юридический словарь / под ред. А. В. Малько. – М. : Проспект, 2009 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://big_law.academic.ru/968.
23. Приходько Х. В. Конституційний процес в Україні: актуальні проблеми становлення та розвитку: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право / Х. В. Приходько. – К., 2012. – 39 с.
24. Бородин В. В. Конституционный процесс : сравнительно-правовой анализ : на матер. Российской Федерации и зарубежных государств : автореф. дисс. д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Виктор Васильевич Бородин; Санкт-Петербургский университет. – СПб., 2000. – 48 с.
25. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка : 80000 слов и фразеологических выражений / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – [4-е изд., доп.] – М. : ИТИ Технологии, 2003. – 944 с.

26. Афанасьєва М. В. *Виборча інженерія в Україні: моногр.* / М. В. Афанасьєва. – Одеса : «Юридична література», 2014. – 384 с.
27. Санжаревский И. И. *История, методология и техника исследования проблем общества и личности в социологии [Электронный ресурс] / И. И. Санжаревский, В. А. Титаренко. – [изд. 4-е, исп. и доп.]. – Тамбов : Изд-во ОГУП «Тамбовская типография «Пролетарский светоч», 2002. – 432 с. – Режим доступа : http://www.politologia.narod.ru/s/SANZ_SOC/index.htm.*
28. Резник Ю. М. *Социальная инженерия: предметная область и границы применения [Электронный ресурс] / Ю. М. Резник // Социологические исследования. – 1994. – № 2. – С. 87–96. – Режим доступа : <http://ecsocman.hse.ru/text/18570750/>.*
29. Наэм Дж. *Психология и психиатрия в США [Электронный ресурс] / Дж. Наэм; пер. Л. В. Дубровиной, П. И. Войскунской. – М. : Прогресс, 1984. – Режим доступа : <http://constitutions.ru/archives/4125>.*
30. Сарторі Джованні. *Порівняльна конституційна інженерія: дослідження структур, мотивів і результатів / Джованні Сарторі. – К. : АртЕк, 2001. – 211 с.*
31. Кравец И. А. *Осмысляя понятие российского конституционализма [Электронный ресурс] / А. И. Кравец // Гуманитарные науки в Сибири. – 2001. - № 1. – С. 83-87. – Режим доступа : http://www.philosophy.nsc.ru/journals/humscience/9_01/18_Krav.htm.*
32. Гагаева Е. А. *Влияние Европейского права на конституционное законодательство государств Восточной Европы: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституционное право; муниципальное право / Е. А. Гагаева. – Челябинск, 2010. – 26 с.*
33. Крусян А. *Конституційні перетворення в Україні: доктринально-правові основи та практика / А. Крусян // Право України. – 2012. – № 8. – С. 122–131.*

References

1. Hrytskevych, T. Y. (2011). *Reformatsyonnyy protsess kak sub"ektivno-ob"ektivnoe vzaymodeystviye [The Reformation Process as Subjective-Objective Interaction]. Extended abstract of Doctor's thesis. Novosybyrsk [in Russian].*
2. *Ukrainskiy Sovetskiy Entsiklopedicheskiy Slovar' [Ukrainian Soviet Encyclopedic Dictionary]. (1989). K. : Glav. red. USE. (Vols. 3) [in Russian].*
3. Babiya, B. M., Korets'koho, V. M., Tsvyetkova, V. V. (Edt.). (1974). *Yurydychnyy slovnyk [Legal dictionary]. K. : Holovna red [in Ukrainian].*
4. Busel, V. T. (Edt.). (2005). *Velykyy tлумachnyy slovnyk suchasnoyi ukrayins'koyi movy [Great explanatory dictionary of modern Ukrainian language]. K.; Irpin': VTF «Perun» [in Ukrainian].*
5. Tikhomirova, L. V., Tikhomirov, M. Yu. (1998). *Yuridicheskaya entsiklopediya [Legal Encyclopedia]. M. : Izdaniye g-na Tikhomirova M. Yu. [in Russian].*
6. Horbatenko, V. P. (2003). *Reforma [Reform]. Yurydychna entsyklopediya – Legal Encyclopedia. (Vols. 5). K. : Vyd-vo «Ukrayins'ka entsyklopediya» imeni M. P. Bazhana [in Ukrainian].*
7. Boryslavs'ka, O. (2014). *Konstytutsiynna reforma yak shlyakh formuvannya v Ukrayini konstytutsiynoyi systemy obmezhenoho pravlinnya (na osnovi dosvidu yevropeys'koyi modeli konstytutsionalizmu) [Constitutional reform as a way of forming a constitutional system of limited government in Ukraine (based on the experience of the European model of constitutionalism)]. Pravo Ukrayiny - Law of Ukraine, 7, 47–54 [in Ukrainian].*
8. But'ko, L. V. (1998). *Konstitutsionnaya reforma: teoretiko-pravovoy analiz [Constitutional reform: theoretical and legal analysis]. Extended abstract of Doctor's thesis. SPb [in Russian].*
9. Ahafonova, N. V. (2017). *Konstytutsiynna reforma v Ukrayini: ponyattya, instytutsiynny mekhanizm ta zabezpechennya efektyvnosti [Constitutional reform in Ukraine: concept, institutional mechanism and effectiveness]. Extended abstract of Doctor's thesis. Kyiv [in Ukrainian].*
10. Toporyn, B. N. (2001). *Yurydycheskaya éntsyklopedyya [Legal Encyclopedia]. M. : Yuryst [in Russian].*
11. Maklakov, V. V. (2001). *Konstytutsyonnoe pravo: Slovar' [Constitutional Law: Dictionary]. M. : Yuryst [in Russian].*
12. Voloshyn, Yu. O. (2013). *Konstytutsiynna reforma ta modernizatsiya v suchasniy derzhavi v umovakh yevropeys'koyi intehratsiyi: problemy teorii i praktyky [Constitutional reform and modernization in the modern state in conditions of European integration: problems of theory and practice: monograph: monohrafiya] Odesa: Feniks [in Ukrainian].*
13. Krusyan, A. R. *Naukovo-praktychna paradyhma konstytutsiynnykh peretvoren' v Ukrayini [Scientific and Practical Paradigm of Constitutional Transformations in Ukraine]. Retrieved from <http://www.apdp.in.ua/v62/99.pdf> [in Ukrainian].*
14. Kivalov, S. V. (2008). *Mezhi ta protsedura konstytutsiynnykh peretvoren' v Ukrayini [Borders and Procedure of Constitutional Transformations in Ukraine]. Stratehichni prioriteti – Strategic Priorities, 2 (7), 41–48 [in Ukrainian].*

15. Kolodiy, A. (2012). *Konstytutsiynyy protses ta suchasna konstytutsiyna reforma v Ukrayini: etapy rozvytku* [Constitutional Process and Contemporary Constitutional Reform in Ukraine: Stages of Development]. *Pravo Ukrayiny – The Law of Ukraine*, 8, 114–122 [in Ukrainian].
16. Kunenko, I. S. (2011). *Konstytutsiynyy protses v Ukrayini: aktual'ni pytannya pravovoho zabezpechennya* [Constitutional process in Ukraine: actual issues of legal support]. Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian].
17. Sukhonos, V. (2014). *Konstytutsiyna reforma v Ukrayini* [Constitutional reform in Ukraine]. *Pravo Ukrayiny – The Law of Ukraine*, 7, 186–198 [in Ukrainian].
18. Kuyan, I. (2014). *Konstytutsiynyy protses yak zasib zabezpechennya suverenitetu v Ukrayini* [Constitutional process as a means of ensuring sovereignty in Ukraine]. *Pravo Ukrayiny – Law of Ukraine*, 7, 55–63 [in Ukrainian].
19. Krutskikh, V. Ye. (Ed.). (1998). *Entsiklopedicheskyy yuridicheskyy slovar'* [Encyclopaedic Law Dictionary]. M. : INFRA-M [in Russian].
20. Salikov, V. S. (2009). *Konstitutsionnyy protsess kak element protsessa razvitiya gosudarstva i prava ot del'noy strany* [The Constitutional Process as an Element of the Development Process of the State and the Law of a Single Country]. *Konstitutsionnoye i munitsipal'noye parvo – Constitutional and Municipal Law*, 6, 7–13 [in Russian].
21. Parkhomenko, N. M. (2015). *Konstytutsiynyy protses u krayinakh postradyans'koho prostoru: istoriya stanovlennya i suchasnyy stan* [The Constitutional Process in the Post-Soviet Countries: The History of Establishment and the Current State]. *Pravova derzhava – Law State*, 26, 186–194 [in Ukrainian].
22. Mal'ko, A. V. (2009). *Bol'shoy yuridicheskyy slovar'* [Large legal dictionary]. M.: Prospekt Retrieved from http://big_law.academic.ru/968 [in Russian].
23. Prykhod'ko, Kh. V. (2012). *Konstytutsiynyy protses v Ukrayini: aktual'ni problemy stanovlennya ta rozvytku* [Constitutional process in Ukraine: actual problems of formation and development]. Extended abstract of Doctor's thesis. Kyiv [in Ukrainian].
24. Borodin, V. V. (2000). *Konstitutsionnyy protsess : sravnitel'no-pravovoy analiz : Na materialakh Rossiyskoy Federatsii i zarubezhnykh gosudarstv* [The constitutional process: a comparative legal analysis: On the materials of the Russian Federation and foreign states]. Extended abstract of Doctor's thesis. SPb [in Russian].
25. Ozhegov, S. I. (2003). *Tolkovyy slovar' russkogo yazyka : 80000 slov i fraziologicheskikh vyrazheniy* [Explanatory dictionary of the Russian language: 80000 words and phraseological expressions]. M. : ITI Tekhnologii [in Russian].
26. Afanas'yeva, M. V. (2014). *Vyborcha inzheneriya v Ukrayini* [Election Engineering in Ukraine]. Odesa : Yurydychna literatura [in Ukrainian].
27. Sanzharevskiy, I. I. (2002). *Istoriya, metodologiya i tekhnika issledovaniya problem obshchestva i lichnosti v sotsiologii* [History, methodology and technique of research of problems of a society and the person in sociology]. Tambov: Izd-vo OGUP «Tambovskaya tipografiya «Proletarskiy svetoch». Retrieved from http://www.politologia.narod.ru/s/SANZ_SOC/index.htm [in Russian].
28. Reznik, Yu. M. (1994). *Sotsial'naya inzheneriya: predmetnaya oblast' i granitsy primeneniya* [Social engineering: subject area and boundaries of application]. *Sotsiologicheskkiye issledovaniya – Sociological research*, 2, 87–96. Retrieved from <http://ecsocman.hse.ru/text/18570750/> [in Russian].
29. Naem, Dzh. (1984). *Psikhologiya i psiatriya v SSHA* [Psychology and Psychiatry in the USA]. M. : Progress. Retrieved from <http://constitutions.ru/archives/4125> [in Russian].
30. Sartori, Dzhovanni (2001). *Porivnyal'na konstytutsiyna inzheneriya: doslidzhennya struktur, motyviv i rezul'tativ* [Comparative constitutional engineering: the study of structures, motives and results]. K. : ArtEk [in Ukrainian].
31. Kravets, I. A. (2001). *Osmyslyaya ponyatiye rossiyskogo konstitutsionalizma* [Considering the concept of Russian constitutionalism]. *Gumanitarnyye nauki v Sibiri – Humanities in Siberia*, 1, 83–87. Retrieved from http://www.philosophy.nsc.ru/journals/humscience/9_01/18_Krav.htm [in Russian].
32. Gagayeva, Ye. A. (2010). *Vliyaniye Yevropeyskogo prava na konstitutsionnoye zakonodatel'stvo gosudarstv Vostochnoy Yevropy* [The influence of European law on the constitutional legislation of Eastern European states]. Extended abstract of candidate's thesis. Chelyabinsk [in Russian].
33. Krusyan, A. (2012). *Konstytutsiyni peretvorenniya v Ukrayini: doktrynal'no-pravovi osnovy ta praktyka* [Constitutional Transformations in Ukraine: Doctrinal and Legal Foundations and Practice]. *Pravo Ukrayiny – The Law of Ukraine*, 8, 122–131 [in Ukrainian].